

Gabija Surdokaite

KRZYŻE W GUBERNI SUWALSKIEJ W XIX WIEKU: MIĘDZY TRADYcją A DYKTATEM WŁADZY

SŁOWA KLUCZE: gubernia suwalska – stawianie krzyży – sztuka ludowa – mała architektura sakralna – ukaz 1867 roku – przepis 1876 roku

KEY WORDS: Suwalki province – cross building – folk art – small sacral architecture – order of 1867 – order of 1876

Abstract

CROSSES OF THE SUWALKI PROVINCE OF THE 19TH CENTURY: BETWEEN THE TRADITION AND GOVERNMENT'S DICTATE

At the beginning of 19th century cross building was a deeply rooted practice in the Suwalki province. According to the surviving church documents, this tradition dates back to as far as the 18th century.

The natural and spontaneous development of the tradition of cross building was interrupted in 1867, when a ban on building crosses, chapels or other religious symbols, Stations of the Cross and processions church premises was imposed. Although penalties for disobeying the order were not heavy as in Kaunas and Vilnius provinces, the building, repair and renovation of crosses in the Suwalki province were under strict control of government officials. Moreover the tsar's government went as far as to regulate the outward appearance of the cross. No decorative elements, sophisticated forms or inscriptions were allowed. As a rule, building metal crosses made of cast iron was not permitted as the latter were said to resemble memorials. Besides, only wooden crosses were considered religious symbols by the civil government. Thus although the tsar's government prevented industrial cast iron crosses from invading the landscape of Suwalki province, yet it also strongly influenced the form, decoration and the intended purpose of wooden crosses.

Numerous registered violations and penalties testify to people's disobedience and resistance to the civil government in general and the control imposed on cross building in particular. Until then, the latter practice depended exclusively on the builder's religious feelings and the only requirement of the clergy was that the Christian iconography and Catholic norms be observed.

The 19th century was the turning point in the tradition of cross building – the religious symbolism of the cross was overshadowed by its political implications. The emergence of historical and political references occurred not only as a result of the 1863 uprising and its subsequent cruel

suppression, but also due to the above mentioned restrictions imposed by the tsarist government, which were meant to control, enfeeble and eventually destroy the tradition in the Catholic regions of the Russian Empire.

In Suwalki province, as in Vilnius or Kaunas provinces, crosses were built to commemorate the ancestors and important life events or by way of pleading for intercession and protection from various diseases and ill-fortunes.

The distinctive characteristic of this province is that it is a place where the influences and trends of the other regions come together and undergo transformation. The Caravacan cross, with inscribed abbreviations, is found in Suwalki province more often than in other regions. The plain form and moderate ornamentation of the crosses of the Suwalkija region were determined not only by the specific requirements of the tsarist authorities, but also by people's distinctive taste, which was formed way before it could be affected by mass-produced items.

Zanim jeszcze litewski ruch emancypacji narodowej rozpoczął się na dobre i zanim Litwini zaczęli się powszechnie interesować rodzimą sztuką ludową, ks. Adam Jucewicz (lt. Adomas Jucevičius) zwrócił uwagę na litewskie krzyże. To on w książkach wydawanych w pierwszej połowie XIX wieku uznał znaczącą liczbę krzyży za szczególny przejaw litewskiej, a zwłaszcza żmudzkiej pobożności¹. W roku 1860 w „Tygodniku Ilustrowanym” Alfred Römer² opublikował rysunki trzech kapliczek. Więcej publikacji na ten temat pojawiło się na przełomie XIX i XX wieku. Początkowo tymi formami architektonicznymi interesowali się autorzy piszący po polsku (Michał Brenstejn, Wandalin Szukiewicz, Józef Perkowski³), a później – na początku XX wieku do tematu włączyli się także Litwini (Antanas Jaroševičius, Adomas Varnas, Jonas Basanavičius, Paulius Galaunė i inni⁴). Najwięcej uwagi w tych publikacjach poświęcono terenom Auksyty i Żmudzi, co wiązało się ze spostrzeżeniem, że specyfiką krzyży z tych regionów jest zróżnicowanie formy oraz różnorodność dekoracji i ornamentyki. Przyczyniły się do tego dziewiętnastowieczne prądy romantyczne z fascynacją narodem jako podmiotem wyjątkowym i niezależnym. Poszukiwanie litewskiej tożsamości narodowej doprowadziło do dowartościowania kultury wiejskiej i sztuki ludowej. Szukano zatem niepowtarzalnych cech, charakterystycznych tylko dla Litwy. Po pierwszym zjeździe Litewskiego Towarzystwa Sztuk Pięknych poczyniono ustalenia i wnioski, w których wskazywano, jakie wytwory kultury ludowej są charakterystyczne dla poszczególnych regionów, oraz miejsca, w których

¹ A.L. Jucewicz, *Rysy Żmudzi*, Muzeum Domowe. Warszawa 1839, s. 183; A.L. Jucewicz, *Wspomnienia Żmudzi*, Wilno 1842, s. 7–8; A.L. Jucewicz, *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów skreślone przez Ludwika z Pohiewia*, Wilno 1846, s. 179.

² A. Römer, *Ubiory włościan i krzyże na Żmudzi*, „Tygodnik Ilustrowany” 1860, nr 40, s. 364.

³ M. Brenstejn, *Krzyże i kapliczki żmudzkie* [w:] *Materiały antropologiczne, archeologiczne i etnologiczne*, Kraków 1907; W. Szukiewicz, *Krzyże zdobne w gubernji Wileńskiej*, „Wisła” 1903, t. XVII; J. Perkowski, *O krzyżach i kapliczkach przydrożnych żmudzkich i polskich*, „Dzień Kowieński”, 1929, nr 130.

⁴ A. Jaroševičius, *Lietuvių kryžiai*, Vilnius 1912; A. Varnas, *Lietuvos kryžiai*, Kaunas 1924; P. Galaunė, *Lietuvių liaudies menas: jo meninių formų plėtojimosi pagrindai*, Kaunas 1930.

można znaleźć najciekawsze przykłady rzeźby w drewnie i najpiękniejsze krajki⁵. Stąd nie zaskakuje spostrzeżenie Antanasa Rūkštelė, wypowiedziane w roku 1937, że „Litwa Suwalska⁶ nie może się pochwalić krzyżami. To jedyne miejsce na Litwie, gdzie krzyże nasze ani przeszłości, ani teraźniejszości nie mają”⁷. Ta właśnie uwaga stała się dla mnie zachętą do bardziej uważnego i szerszego zbadania owej „przeszłości” za pomocą zachowanych dokumentów historycznych, zarówno piśmienniczych, jak i ikonograficznych. Stanowisko Rūkštelė wpłynęło na rozwój idei unikatowości kultury ludowej, narodu i regionów. Tej właśnie oryginalności i autentyzmu brakowało, zdaniem badacza, krzyżom suwalskim.

Litwa Suwalska to część Litwy leżąca po zachodniej stronie Niemna, oddzielona rzeką od reszty kraju. W XIX wieku wchodziła w skład guberni suwalskiej. Po trzecim rozbiorze, aż do powołania diecezji wiłkowyskiej (rok 1926) obszar należał do diecezji wigiersko-augustowsko-sejneńskiej. W niniejszym artykule najwięcej uwagi poświęcę właśnie terenom, które w latach 1867–1920 wchodziły w skład guberni suwalskiej i obszarowi, na którym obowiązywały przepisy guberni suwalskiej. Celem niniejszej pracy jest rekonstrukcja kontekstu historycznego, w jakim powstawały przykłady małej architektury sakralnej w XVIII i XIX wieku.

Gubernia suwalska była swoistym kotłem, w którym łączyły się i mieszały różne wpływy i tendencje. W zachodniej części tego obszaru oddziaływały kultury słowiańskie, od północy stykał się on ze Żmudzią, a od południa i wschodu – z Dzukiją. Na ten teren wcześniej niż do innych regionów Litwy dotarły skutki rewolucji przemysłowej oraz industrializacji⁸. W wyniku tych oddziaływań mieszkańcy guberni wykształcili specyficzny, inny niż w innych regionach gust estetyczny. Z badań nad krzyżami i ich ornamentyką w XIX i I połowie XX wieku wynika, że preferowano tam formy zwyczajne, oszczędne, wyraziste i uproszczone oraz lakoniczną, nieskomplikowaną ornamentykę zdobień.

Rūkštelė twierdził, że krzyż pozbawiony kapliczek, ornamentów i ozdób „nie ma w sobie ducha litewskiego, nie jest charakterystyczny dla naszego kraju, brak mu tradycji, jest zbyt prosty – uwspółcześniony”⁹. Ja w niniejszym artykule chcę bronić tezy, że jest to specyficzne zjawisko, będące przejawem pojawienia się nowych tendencji na Litwie w II połowie XIX wieku. Zjawisko to rozwinęło się pod wpływem rozlicznych czynników i procesów, ale nie da się go wykreślić z obrębu kultury Litwy i wykluczyć z badań nad litewską twórczością ludową. Ta tradycja regionalna stanowi wartość sama w sobie, także dlatego, że ujawnia niepowtarzalność Litwy Suwalskiej i wyjątkowość tego regionu.

Badania nad krzyżami Litwy Suwalskiej są konieczne także dlatego, że w latach dwudziestych XX wieku na tamtym obszarze ujednocione „krzyże ludowe” zaczęły

⁵ *Lietuvių dailės draugija pernykščėtais 1913 metais*, „Vairas” 1914, nr 7, s. 3.

⁶ Litwa Suwalska to część byłej guberni suwalskiej, która znalazła się w granicach Republiki Litewskiej po I wojnie światowej.

⁷ A. Rūkštelė, *Lietuvos kryžiai...*, s. 26.

⁸ G.M. Martinaitienė, *XX a. I pusės bei vidurio dailė Vilkaviškio vyskupijos Marijampolės ir Vilkaviškio dekanatuose*, „Menotyra” 1997, nr 3, s. 40.

⁹ A. Rūkštelė, *Vilniaus kryžiai...*, s. 16.

zastępować dotychczasowe pomniki nagrobne o bardzo uproszczonych formach¹⁰. W miarę, jak rosło ich znaczenie, stopniowo zmieniał się też kształt tradycyjnego pomnika nagrobnego i zanikały tak cenione przez romantyków cechy regionalne różnicujące krzyże.

Tradycję wykonywania krzyży, żywą w litewskiej sztuce ludowej, w wieku XIX intensywnie próbowała kontrolować administracja carska. Wydane w tym czasie ukazy regulowały i ograniczały nie tylko możliwości stawiania krzyży, ale także związane z tym obrzędy i praktyki, ornamentykę zdobień itp., czyli w zasadzie wszystko, co związane było z funkcjonowaniem tego typu obiektów w kulturze wsi. Kazys Misius badał pod tym względem materiały archiwalne dotyczące guberni wileńskiej i kowieńskiej, a ich wyniki ogłosił w osobnym artykule pt: *Stosunek władz carskich do krzyży na Litwie*¹¹. W części poświęconej guberni suwalskiej autor zanalizował ukazy obowiązujące od roku 1876, jednak i tu, w i guberniach wileńskiej oraz kowieńskiej, ograniczenia wprowadzono już wcześniej, zaraz po powstaniu styczniowym. W niniejszym artykule omówię niezwykle skomplikowane i zagmatwane przepisy władz carskich, dotyczące krzyży, kapliczek, figur i innych znaków religijnych, a obowiązujące w guberni suwalskiej.

Postaram się scharakteryzować sytuację w guberni suwalskiej w XIX wieku. Zakres czasowy analizy wyznaczy wiek XIX, tym bardziej że w badaniach nad dziejami tego elementu sztuki ludowej we wskazanym regionie poświęcono temu okresowi niewiele uwagi. Wcześniejsze źródła są tylko fragmentaryczne, a zachowane wzmianki nie pozwalają na rekonstrukcję całości czy dalej idące wnioski. O specyfice XIX wieku zdecydowały procesy diametralnie różne od tych, które określiły wiek XX, dlatego w tym tekście nie odniosę się do ubiegłego stulecia. Wiek XX w tym względzie analizowała Teresė Jurkuvienė w swoim artykule pt. *Suwalskie krzyże*. W jej ocenie rozwój krzyży jako formy artystycznej na Litwie Suwalskiej odbywał się pod wpływem otwartości tamtejszych mieszkańców na nowinki, ich aktywności społecznej i stosunkowo wysokiego poziomu życia¹².

Zachowane materiały archiwalne prowadzą badacza w kierunku II połowy XIX wieku. W miarę, jak kolejne zakazy i ograniczenia dotyczące stawiania nowych i naprawy starych krzyży były przez władze carskie wprowadzane, w kancelariach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i poszczególnych guberni rejestrowano każdą prośbę o pozwolenie na remont starego czy umieszczenie nowego krzyża. W archiwum obecnej diecezji łomżyńskiej oraz w Archiwum Historii Państwa Litewskiego (lt. Lietuvos valstybės istorijos archyvas) zachowało się kilka zbiorów, gdzie udokumentowane są fakty pozwalające na nieco szersze rozpoznanie kiedyś przebogatej tradycji i czynników, które na nią oddziaływały. Niniejszy artykuł powstał głównie na podstawie tych zbiorów.

Warto zwrócić uwagę, że już w XVIII wieku w aktach wizytacji i spisach inwentarzowych parafii guberni suwalskiej wymieniane są nie tylko cmentarne, lecz także

¹⁰ T. Jurkuvienė, *Suvalkijos kryžiai*, „Menotyra” 2004, nr 3(36), s. 58.

¹¹ K. Misius, *Rusijos caro valdžios požiūris į kryžius Lietuvoje*, „Liaudies kultūra” 1995, nr 1, s. 41–47.

¹² T. Jurkuvienė, *Suvalkijos kryžiai*..., s. 63.

przydrożne czy przydomowe krzyże. Choć zawarta w tych dokumentach informacja jest bardzo skąpa, świadczy ona jednak o utrwalonej już tradycji. Po lekturze niektórych szerszych opisów można choćby próbować wyobrazić sobie, jak w tamtym okresie krzyże wyglądały, np. w roku 1742 w inwentarzu parafii Simno (lt. Simnas) zapisano, że na dziedzińcu kościoła stoi jeden drewniany krzyż z postacią Ukrzyżowanego, którą osłania odnowiony daszek¹³. W roku 1769 inwentarz parafii w Prenach (lt. Prienai) wśród nowych nabytków wymienia figurę św. Jana Nepomucena, wyrzeźbioną w drewnie, a umieszczoną na słupie w pobliżu cmentarza¹⁴. W roku 1782 autor inwentarza opisał nawet szerzej, jak ten obiekt wyglądał: „stoi na słupie o 3 gradusach czerwono malowanym, przyozdobionym, statua snickerskiej roboty S. Jana Nepomucena”¹⁵. W roku 1769 postawiono w Prenach jeszcze dwa krzyże z Ukrzyżowaniem, po jednym na każdym z dwóch parafialnych cmentarzy. Pierwszy został umieszczony obok kościoła, na cmentarzu przykościelnym i był pomalowany na czerwono, zaś postać Ukrzyżowanego – osłonięta zadaszeniem. Nieco dalej, za rzeką, na wzniesieniu znajdował się drugi cmentarz, gdzie też stał krzyż pomalowany na czerwono, ale już bez zadaszenia. Spis inwentarzowy z roku 1782 wzmiankuje jeszcze kapliczkę wzniesioną na czterech słupkach, pokrytą gontem i obitą deskami, na tym samym cmentarzu¹⁶.

W I połowie XIX wieku, podobnie jak w wieku XVIII, na cmentarzu stał zwykle jeden czy dwa krzyże, rzadziej – trzy, np. w roku 1802 wizytator kaplicy w Jonuciach (lt. Jonučiai) umieścił następujący opis krzyża: „Krzyż teraż nie dawno wystawiony z Drzewa Dębowego Czerwono pomalowany z Paskami w kantach niebieskimi, roboty stolarskiej, z Daszkiem wierzchnym Pod którym Menka Panska nayduiesię”¹⁷.

W roku 1811 r. w Jańsborgu (lt. Sudargas) na dziedzińcu kościelnym stały dwa krzyże, jeden ustawiony w 1803 drugi – starszy¹⁸. W tym samym roku na cmentarzach w Taboryskach (lt. Tabariškės), Trakiszkach (lt. Trakiškės), Jonuciach, Rymkunach (lt. Rimkūnai) stały pojedyncze krzyże, a w Digriach (lt. Digriai) – aż trzy¹⁹. W roku 1816 w Słowikach (lt. Slavikai) był jeden krzyż²⁰. W roku 1823 w Rumbowiczach (lt. Rumbonys) odnotowano obecność jednego krzyża, poświęconego w 1817²¹. W Gryszkobudzie (lt. Griškabūdis – dwa²², a w roku 1839 w Balwierzyskach (lt. Balbieriškis) – trzy krzyże²³. Te obiekty, wzmiankowane w spisach inwentarzowych i aktach wizytacji, najczęściej stoją bezpośrednio w ziemi, ustawiane przy

¹³ Archiwum kościoła w Simnie, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Simnie z 1742 r.

¹⁴ Litewskie Muzeum Narodowe (lt. Lietuvos nacionalinis muziejus, dalej: LNM), R. 898, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Prenach z 1769 r.

¹⁵ LNM, R. 898, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Prenach z 1782 r.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Archiwum Diecezjalne w Łomży (dalej: Ar. Łm.). I.112, karta 89. Wizytacja kaplicy w Jonuciach, 1802 r.

¹⁸ Ar. Łm., II.515, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Jańsborgu, 1811 r.

¹⁹ Ar. Łm., I.112, karty nienumerowane. Wizytacja kościoła w Godlewie (lt. Garliava), 1811 r.

²⁰ Ar. Łm., I.481, karty nienumerowane. Wizytacja kościoła w Słowikach, 1816 r.

²¹ Ar. Łm., I.452, karty nienumerowane. Wizytacja generalna kościoła w Rumbowiczach, 1823 r.

²² Ar. Łm., I.612, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Gryszkobudzie, 1823 r.

²³ Ar. Łm., I.14, karty nienumerowane. Akt przekazania kościoła w Balwierzyskach, 1839 r.

okazji święcenia dziedzińców kościelnych czy cmentarzy. Później, w miarę jak niszczały, zmieniano je na nowe lub nowe stawiano obok. Taki krzyż znaczył poświęconą ziemię i obszar, gdzie oficjalnie pozwalano na grzebanie zmarłych katolików.

W celu upamiętnienia zmarłych stawiano na grobach mniejsze, zwykłe krzyże, ale pod wpływem warunków atmosferycznych szybko zanikały. W jednym z dziewiętnastowiecznych dokumentów określa się je „jako znaki, świadczące o ciałach zmarłych osób, w tym miejscu pogrzebanych”²⁴. Znak ten miał nie tylko znaczenie symboliczne, mówiące, że w tym miejscu spoczywają szczątki chrześcijanina, ale był także wyznacznikiem obecności grobu i jego czytelnym akcentem. Do połowy XX wieku miejsca pochówku na cmentarzu zwykle nie porządkowano, nie zaznaczano i nie wyróżniano w żaden sposób. Wyjątek stanowiły nagrobki zamożniejszych zmarłych (szlachty, wielmożów czy bogatszych chłopów), które budowano z materiałów trwalszych niż drewno, wznosząc czasem całe grobowe zespoły architektoniczne. Na prowincjonalnych cmentarzach były one jednak rzadkością. Tu przeważały małe drewniane krzyże o uproszczonych formach i nieskomplikowanej sylwetce. Miały one znaczyć miejsce, gdzie stykają się światy żywych i tych, którzy odeszli, i niejako pośredniczyć w ich relacji.

Zasada, by nad dziedzińcem kościelnym czy cmentarzem wznosił się jeden lub trzy krzyże, utrzymała się do połowy XIX wieku. Później, w miarę wzrostu poziomu życia i liczby zamożnych mieszkańców oraz upowszechnienia się metalowych krzyży produkowanych przemysłowo, stawiano ich coraz więcej i coraz większych. Niemniej w niektórych miejscowościach trzymano się zasady jednego-trzech krzyży aż do początku XX wieku. Np. w I połowie XX wieku na cmentarzu w Olicie (lt. Alytus) przeważały nieduże krzyże nagrobne, a większe egzemplarze występowały pojedynczo²⁵.

Stawianie większych krzyży na cmentarzach w II połowie XIX wieku pośrednio podlegało regulacji przez urzędników carskich, np. w 1893 roku, 5 stycznia, komisarz obwodu władysławowskiego (Władysławów, lt. obecnie: Kudirkos Naumiestis²⁶) domagał się dla mieszkańca gminy Nagininki (lt. Nagininkai) kary 10 rubli za samowolne postawienie nowego krzyża w miejscu starego na obszarze pól gminnych (do wspólnego użytkowania), zaś sam krzyż urzędnik proponował przenieść na cmentarz²⁷. Ostatecznie kara wyniosła 5 rubli, a krzyż pozwolono pozostawić na miejscu. Podobny „winowajca” ze wsi Żwikiele w gminie Sejwy (obecnie na terytorium RP) miał mniej szczęścia: został ukarany grzywną w wysokości 5 rubli, a krzyż nakazano przenieść na najbliższy cmentarz²⁸.

Niewiele wiadomo o krzyżach przydomowych, kapliczkach i innych symbolach religijnych w okresie przed zakazów ze strony władz carskich, np. w roku 1837

²⁴ Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Dział Rękopisów (lt. Vilniaus Universiteto biblioteka, rankraščią skyrius, dalej: VUB) RS, f. 102, b. 524, karty nienumerowane.

²⁵ VUB RS, f. 187, b. 4527, karta 779.

²⁶ Nazwy podawane są zgodnie z podziałem administracyjnym z 1867 r.

²⁷ Litewskie Archiwum Historii Państwa (lt. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, dalej: LVIA), f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 1. Pismo komisarza obwodu władysławowskiego do gubernatora suwalskiego, 5 (17) stycznia 1893 r.

²⁸ K. Misius, dz.cyt., s. 45.

w dokumentach wizytacji diecezji augustowskiej (sejneńskiej) odnotowano, że w parafii Syntowty (lt. Sintautai)

[...] Na wspomnianych mogiłnikach i cmentarzach są krzyże z figurami Męki pańskiej, przyzwoutéy roboty. Także w tutejszój parafij, tak i po wsiach, jako i po drogach znajdujące się Krzyże lub inne Statui są przyzwoucicie zrobione, w dobrém opatrzeniu i poszanowaniu są utrzymywane²⁹.

Podobnie w roku 1838 w inwentarzu parafii Olwita (lt. Alvitas) są wzmiankowane krzyże: „na Cmentarzu i przy drogach gdzie niegdzie znajdują się Krzyże z Męką Chrystusa Pana są należicie opatrywane”³⁰. W roku 1849 ówczesny proboszcz Gryszkobudy prałat Bonawentura Butkiewicz (1794–1871) pisał, że w parafiach Władysławów i Gryszkobuda „Pełno wszędzie Krzyżów, któremi najeżone są dawne mogiły, oznaczone dawne granice gruntów i zetknięcia dróg i gościnców”³¹. Tradycja stawiania krzyży na rozstajach dróg, przy drogach lub po prostu w polu datuje się jeszcze o trzysta lat wcześniej. Ta forma pobożności, zakorzeniona od czasów kontrreformacji, rozwinęła się z inicjatywy Kościoła na przełomie XVI i XVII wieku. Ta tradycja to część „dominującej tendencji do sakralizacji świata, uświęcającej wszystko: czas, przestrzeń, codzienną pracę ku większej chwale Bożej”³², choć można znaleźć przekazy historyczne mówiące o „wzgórzach krzyży” na Litwie już w XVI wieku³³. Jak zobaczymy później, tradycja ta uległa transformacji, bo w wieku XIX krzyże stawiało się już nie tylko na chwałę Bożą, ale w celu upamiętnienia przodków, przy okazji ślubów, prosząc o wstawiennictwo, opiekę itp.

W inwentarzu kościoła w Olwicie z 1838 roku jest jeszcze wzmianka o przydrożnych krzyżach w parafii: „W całości są Krzyże i bez żadnych ubiorów”³⁴. Okazuje się zatem, że mieszkańcy Litwy Suwalskiej preferowali proste, nieskomplikowane, czytelne, lakoniczne i skromnie ornamentowane formy krzyży daleko wcześniej, niż dotarły tu ujednolicone wyroby przemysłowe. Zdaje się, że te nieornamentowane krzyże skłoniły Rūkštelė do wniosku, że na Litwie Suwalskiej zwykłe krzyże, pozbawione ozdób, dominowały absolutnie i prawdopodobnie innych tam nie było³⁵. Jednak we wspomnianym już opisie prałata Butkiewicza jest mowa o tym, że ludzie prześcigają się w ozdabianiu tych świętych znaków, nie szczędząc nakładów na dekoracje³⁶. W guberni suwalskiej w I połowie XIX wieku musiały zatem być obecne i bardziej, i mniej ozdobne krzyże, zaś później administracja carska zaczęła reglamentować ich wygląd.

²⁹ Ar. Łm., I.526, karty nienumerowane. Wizytacja generalna kościoła w Syntowtach, 1837 r.

³⁰ Ar. Łm., I.347, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Olwicie, 1838 r.

³¹ Ks. B. Butkiewicz, *Opis Kościołów i parafij w mieście Władysławów i we wsi Gryszkabuda położonych w gubernii Augustowskiej*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, Warszawa 1849, t. XVI, s. 304. Za wskazanie tego źródła dziękuję dr Regimancie Stankevičienė.

³² L. Jovaiša, *Katalikiškoji reforma Žemaičiu vyskupijoje* [praca doktorska, rękopis], Vilnius 2004, s. 250–251.

³³ Szerzej patrz: R.R. Trimonienė, *Kryžių kalnai Žemaitijoje XVI–XIX a.: liaudies christianizacijos problema*, „Menotyra” 2010, nr 1, s. 37–50.

³⁴ Ar. Łm., I.347, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Olwicie, 1838 r.

³⁵ A. Rūkštelė, dz.cyt., s. 27.

³⁶ Ks. Butkiewicz., dz.cyt., s. 304.

Bolesne skutki upadku powstania styczniowego odczuli zarówno mieszkańcy Litwy, jak i Polski: zamknięto liczne szkoły i klasztory, a na Litwie zakazano druku po litewsku czcionką łacińską. Administracja carska wprowadziła brutalne ograniczenia w życiu politycznym, kulturalnym i religijnym. Historyk Kazys Misius podaje, że 8 (20)³⁷ lipca 1864 roku Michaił Murawiew podpisał ukaz, który zakazywał stawiania krzyży w guberniach wileńskiej i kowieńskiej bez uprzedniego pozwolenia władz świeckich, nakazując jednocześnie karanie nierespektujących tego przepisu.

19 września (1 października) 1867 roku generał-gubernator wileński wydał nowy okólnik dotyczący stawiania krzyży, z nakazem ścisłego nadzorowania, by bez odpowiedniego pozwolenia nie pojawiały się nowe krzyże, które są szczególnie popularne w guberni kowieńskiej. W ocenie carskiego urzędnika krzyże stawiane są „w celu propagowania łacińskiej religii poprzez nadanie temu od dawna prawosławnemu, rosyjskiemu krajowi nieprawosławnego wyglądu”. Zaznaczono też, by przy wydawaniu wspomnianych pozwoleń nie dopuszczano rzeźb wykonanych przez twórców ludowych, a tylko odlane z metalu Ukrzyżowanie i ornamentację³⁸. Gubernator suwalski (w Królestwie Polskim) wydał jeszcze surowsze rozporządzenia. Zakazywano w nich zarówno rzeźb, jak i ornamentacji, regulowano dopuszczalne kolory krzyży.

Długo zakładano, że w guberni suwalskiej zakazano stawiania krzyży dopiero potwierdzoną przez cara uchwałą Komitetu do spraw Królestwa Polskiego, czyli od 20 września 1876 roku³⁹. Jednak znalezione niedawno dokumenty pozwalają na korektę tej daty. W jednym z punktów uchwały komitetu do spraw Królestwa Polskiego, wydanej 20 kwietnia 1867 roku, zawarte jest ograniczenie w tej sprawie⁴⁰. Akt ten wprowadzał surowy zakaz stawiania krzyży w celu upamiętnienia wydarzeń politycznych. Za naruszenie tego przepisu przewidywano karę 10 rubli lub 5 dni aresztu. Poszczególni gubernatorzy w Królestwie Polskim mieli we własnym zakresie ustalić zasady dopuszczalności stawiania krzyży we wszystkich innych przypadkach. W ich gestii pozostawało także ustalenie kary, jakiej mieli w podlegać ci, którzy naruszyli by wspomniane regulacje. Gubernator suwalski wydał odpowiedni okólnik 31 lipca (12 sierpnia) 1867 roku⁴¹.

W guberni suwalskiej zaczęto ograniczać stawianie krzyży w podobnym okresie, jak w guberniach wileńskiej i kowieńskiej, czyli zaraz po zdławieniu powstania styczniowego. Potwierdza to fragment okólnika, wydanego przez gubernatora suwalskiego: „Mieszkańcy tego kraju często zwracają się do władz miejscowych z prośbą o pozwolenie na stawianie krzyży przy drogach i w innych miejscach publicznych”⁴².

³⁷ W nawiasie podane są daty wg kalendarza juliańskiego, stosowanego wtedy w Imperium Rosyjskim.

³⁸ Ks. Butkiewicz., dz.cyt., s. 304.

³⁹ K. Misius, dz.cyt., s. 44.

⁴⁰ *Полное собрание законов*, t. XLIXI, 1876, s. 266. Uchwała nr 36381, Komitetu do spraw Królestwa Polskiego z 20 września (2 października).

⁴¹ LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karty: 4-6v. Okólnik gubernatora suwalskiego do komisarzy obwodów z 31 lipca (12 sierpnia) 1867 r.

⁴² LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karta 4. Okólnik gubernatora suwalskiego do komisarzy obwodów z 31 lipca (12 sierpnia) 1867 r.

W dokumencie z 31 lipca (12 sierpnia) 1867 roku wspomniane są też wskazówki wydane 15 (27) czerwca 1866 roku, dotyczące obserwacji i kontroli zgromadzeń, w tym także tych, które zorganizowano w celu poświęcenia krzyży⁴³. Nie byłoby potrzeby uzyskiwania pozwolenia władz świeckich na stawianie krzyży, gdyby nie decyzje czy regulacje dotyczące tej kwestii. Wspomniany okólnik z roku 1867 pokazuje, że podobnie jak w guberniach wileńskiej i kowieńskiej, po ogłoszeniu odpowiednich regulacji nie zostały ustalone procedury składania próśb i uzyskiwania pozwoleń, co prowadziło do powstania licznych nieporozumień.

Gubernator suwalski Piotr Gervais pisał, że ze względu na częste prośby mieszkańców

[...] powstała konieczność wydania poleceń, dotyczących praktycznego wprowadzenia w życie tych spraw, bo istniejące przepisy nie zawierają żadnych zasad nadzoru nad miejscowymi mieszkańcami w kwestii wyżej wymienionych emblematów religijnych [krzyży, kapliczek, rzeźb i innych symboli religijnych – G.S.]⁴⁴.

Dalej w dokumencie jest mowa, że

[...] stawianie krzyży, rzeźb i innych znaków religijnych nie tylko w kościołach, ale także przy drogach, w polach i miejscach publicznych jest starym obyczajem wśród katolickich mieszkańców tego kraju. Dlatego zupełny zakaz jego praktykowania stanowiłby niezręczność i prowadziłyby do zarzutów, że ogranicza się spełnianie ich potrzeb religijnych”.

Oznacza to, że suwalski gubernator dobrze rozumiał, iż jakkolwiek radykalny zakaz kultywowania utrwalonych obyczajów, związanych nie tylko ze sferą polityki, lecz także z życiem religijnym, mógł doprowadzić do nawrotu niepokojów, tym bardziej że sytuacja w kraju ciągle pozostawała napięta⁴⁵. Jeszcze 18 (30) grudnia 1862 roku gubernator kowieński Władimir Nazimow w liście do biskupa żmudzkiego Macieja Wołonczewskiego (lt. Motiejus Valančius) pisał:

Obyczaj ludu żmudzkiego, by najważniejsze momenty w swym życiu upamiętnić poprzez akty religijne, jest niewątpliwie godzien pochwały jako środek moralny, który wzmacnia wiarę w ludziach, i rząd nigdy nie zamierzał czynić w tym kierunku przeszkód⁴⁶.

Taka oficjalna pozycja jest czytelna także w późniejszym okólniku, wydanym przez gubernatora suwalskiego, nie oznacza ona jednak przyzwolenia na swobodne i nieograniczone rozwijanie omawianej tradycji. Już samo wprowadzenie zasad regulujących stawianie krzyży oznaczało zakłócenie spontanicznej ścieżki jej rozwoju.

Mimo że oficjalny zakaz dotyczył tylko krzyży stawianych w celu upamiętnienia wydarzeń politycznych, w okólniku gubernatorskim z roku 1867 zaznaczono, że „nie

⁴³ LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karta 5v. Okólnik gubernatora suwalskiego do komisarzy obwodów z 31 lipca (12 sierpnia) 1867 r.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Stan wojenny zniesiono tu dopiero w 1872 r.

⁴⁶ K. Misius, dz.cyt., s. 42.

należy bezwarunkowo wszystkim i każdemu zezwalać na umieszczanie takich znaków religijnych w dowolnym miejscu⁴⁷. Władza świecka poddała kontroli powstawanie obiektów małej architektury religijnej, dążąc do zapobiegania stawianiu krzyży z pobudek religijnych, a tym samym – do utrzymywania się nastrojów sprzeciwu.

W celu uniknięcia w przyszłości podobnych nieporozumień [manifestacji politycznych związanych ze stawianiem krzyży] najwyższy przewodniczący Komisji Duchownej do spraw Innowierców w Królestwie Polskim uważa za konieczne wprowadzenie w tym kraju zasad regulujących stawianie krzyży, a obowiązujących w północno-zachodnich i południowo-zachodnich guberniach. Prawo przewiduje, że wydawanie zezwoleń na stawianie krzyży leży w gestii gubernatorów. W każdym przypadku należy uwzględnić okoliczności, czas i znaczenie samego znaku religijnego [...]. Polecam Wam uważne dopilnowanie, by w przyszłości krzyże, figury i w ogóle wszystkie znaki religijne były umieszczane nie inaczej, jak tylko za moim pozwoleniem po uprzednim przedstawieniu prośby⁴⁸.

Analogicznie przedstawiała się sytuacja w guberni kowieńskiej. Jeszcze w 1864 r. generał-gubernator Murawiew „nakazał zniszczenie wszystkich krzyży, które powstały w celu upamiętnienia powstania roku 1863 i mają napis »1863«⁴⁹. Administracja carska zakazywała więc wyraźnie motywowanego politycznie stawiania krzyży, ale także we wszystkich innych przypadkach niezbędne było pozwolenie władz.

W okólniku z roku 1867 gubernator podkreśla znaczenie praw właścicieli ziemi. Jeśli petent prosił o pozwolenie na wzniesienie krzyża na gruncie, który nie był jego własnością, potrzebował na to zgody właściciela. Gubernator pisał, że

[...] bez względu na lojalność polityczną zwracającego się z prośbą o pozwolenie na postawienie krzyża czy innego znaku religijnego należy zwracać uwagę, by prawa właścicieli ziemi nie zostały naruszone. Dlatego jeśli ktokolwiek zgłosi chęć postawienia krzyża, rzeźby czy innego znaku religijnego na nie swojej ziemi, musi [...] przedstawić zaświadczenie, że właściciel ziemi udzielił mu na to zgody i dopiero, gdy warunek ten zostanie spełniony, można przekazać ten wniosek do dalszego procedowania⁵⁰.

Skrupulatne przestrzeganie praw właścicieli gruntu polecano także w późniejszej uchwale komitetu do spraw Królestwa Polskiego z roku 1876, dotyczącej stawiania krzyży, kapliczek i innych znaków religijnych. Jeżeli proszący nie wskazywał w prośbie, że do niego należy ziemia, na której wspomniany symbol ma być umieszczony, przebudowany czy naprawiony, należało uzyskać osobne pozwolenie właściciela ziemi i przedstawić je wraz z prośbą. Jeśli ziemia stanowiła wspólną własność gminy, konieczna była zgoda jej członków. W dokumentach nie odnotowano jednak ani jednego przypadku, gdzie by takiej zgody nie uzyskano, np. gubernator suwalski Władimir Stamierow 28 maja 1886 roku rozpatrzył pozytywnie prośbę mieszkańca wsi Skaisgirie

⁴⁷ LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karty: 4v–5v. Okólnik gubernatora suwalskiego do komisarzy obwodów z 31 lipca (12 sierpnia) 1867 r.

⁴⁸ LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karta 6. Okólnik gubernatora suwalskiego do komisarzy obwodów z 31 lipca (12 sierpnia) 1867 r.

⁴⁹ Misius K., dz.cyt., s. 42.

⁵⁰ LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karta 6v.

(lt. Skaisgiriai) w gminie Syntowty, w obwodzie władysławowskim pod warunkiem, że uzyska on odpowiednią zgodę właściciela ziemi czy członków wspólnoty gminnej⁵¹.

W guberni suwalskiej w 1867 roku obowiązywały zatem podobne zakazy i ograniczenia, jak w innych guberniach Imperium, przede wszystkim na terenach byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów (obecnej Białorusi, Litwie, Polsce i Ukrainie), a więc tam, gdzie większość mieszkańców stanowili katolicy lub unicy. W tym miejscu chciałabym polemizować z twierdzeniem Jolanty Zabulytė, wyrażonym w artykule *Rozwój tradycji krzyży w litewskiej sztuce ludowej (XIX–XX wieku)*, że „pomniki w różnych formach stały się swoistym wyrazem tożsamości religijno-narodowej [...]”. Polityka władz carskich skłaniała do zdystansowania się od byłego sąsiada Rusina-Rosjanina czy Polaka, jako przeciwnika⁵². Zaprzecza temu treść rozporządzeń, wydanych przez administrację carską dla guberni suwalskiej, leżącej w obszarze byłego Królestwa Polskiego.

Zakazy, zalecenia i zasady dotyczące stawiania krzyży, kapliczek czy innych symboli religijnych były jednakowe dla wszystkich, zarówno Polaków, którzy przevažali w obwodach suwalskim i augustowskim, jak i Litwinów z obwodów władysławowskiego czy mariampolskiego oraz mieszkających w tym rejonie unitów (przeważnie narodowości rusińskiej)⁵³. W roku 1867 gubernator suwalski wyjaśniał urzędnikowi odpowiedzialnemu za sprawy unitów, że prośby osób tego wyznania w sprawie stawiania symboli religijnych mają być przyjmowane i rozpatrywane na zasadach ogólnych⁵⁴. Poza tym, jak już wspominałam, podobne zasady obowiązywały na wszystkich terytoriach Imperium Rosyjskiego, zamieszkałych przez katolików.

Litewskie krzyże znacznie później stały się manifestacją tożsamości narodowej. Ze względu na rozpoznawalność kształtu i ornamentyki oraz żywotność tradycji ich stawiania zaczęto je uważać za przejaw etnicznej, litewskiej mentalności. Przekonanie to upowszechniło się w kręgach inteligencji dopiero pod koniec wieku XIX, wraz z dojrzwaniem idei emancypacji narodowej, zaś na świadomość mieszkańców wsi oddziałała dopiero na początku XX wieku. Ten aksjomat, sformułowany w prasie periodycznej tamtego okresu, nawet dzisiaj trudno byłoby kwestionować. Wypada się zgodzić, że nie tylko na ludowe krzyże, ale w ogóle na całą sztukę ludową dziś patrzymy oczami romantyków, zaś specyfikę kultury narodowej utożsamiamy przede wszystkim z wartościami kultury ludowej i ich emanacją w sztuce.

Przepis zatwierdzony 20 września 1876 roku przez komitet do spraw Królestwa Polskiego pozostawił w mocy zasady stawiania krzyży i innych symboli religijnych obowiązujące od roku 1867. Prośbę o pozwolenie na postawienie krzyża rozpatry-

⁵¹ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 2. Pismo gubernatora suwalskiego do komisarzy obwodu władysławowskiego, 28 maja 1886 r.

⁵² J. Zabulytė, *Istorinė Lietuvos kryždirbystės tradicijos raida (XIX–XX a.)*, „Kultūrologija. Lietuvos menas permainų laikais”, t. 9, Vilnius 2002, s. 382.

⁵³ Unię kościelną zlikwidowano w dekanacie augustowskim w 1875 r., szerzej patrz: W. Jemielity, *Dekanat unicki augustowski w XIX i początkach XX wieku [w:] Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, Lublin 1974, s. 157–212; *Akta stanu cywilnego w Księstwie Warszawskim i w Królestwie Polskim*, „Prawo Kanoniczne” 1995, nr 1–2, s. 163–188.

⁵⁴ LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karta 1. Pismo gubernatora suwalskiego do urzędnika odpowiedzialnego za sprawy wyznania unickiego, 1 (13) grudnia 1867 r.

wano tylko wtedy, gdy był do niej załączony projekt. Procedura udzielania zgody była bardzo rozciągnięta: nadawca składał komisarzowi obwodu prośbę skierowaną do gubernatora, który wójtowi odpowiedniej gminy zlecał sporządzenie informacji o nadawcy, jego politycznej lojalności, przynależności klasowej (tylko chłopstwu pozwalano na stawianie krzyży⁵⁵) i pewności co do przedstawionych danych. Następnie wszystkie te dokumenty przesyłano do gubernatorskiej kancelarii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Tu rozpatrywano prośbę, zaś odpowiedź wracała tą samą drogą: do komisarza obwodu, który przekazywał ją wójtowi, zaś ten ostatni – miejscowym urzędnikom, którzy dopiero przedstawiali ją nadawcy. Czasem cała procedura trwała nawet rok, najczęściej jednak docierała do mieszkańców w ciągu trzech–sześciu miesięcy. Pozytywną odpowiedź uzyskiwali ci petenci, których uznano za politycznie lojalnych i gdy symbol religijny stawiano nie z powodów politycznych.

W latach 1876–1892 w guberni suwalskiej najczęściej zwracano się o pozwolenie na wymianę czy remont starych krzyży, wzniesionych przed rokiem 1860 (taką datę najczęściej wskazywano w prośbach). Znalazło się zaledwie kilka wniosków o pozwolenie na postawienie nowego krzyża, np. na swojej posesji, przy domu⁵⁶. Sytuacja ta nieco się zmieniała na przełomie lat 1892–1893, w okresie epidemii cholery.

W latach 1867–1893 przeważały prośby o pozwolenie na ustawienie nowego krzyża w miejscu starego⁵⁷. Zdarzały się prośby o zgodę na zastąpienie starego, kilkudziesięcioletniego krzyża nowym⁵⁸. W roku 1886 pojawiły się liczne prośby osób o zgodę na umieszczenie nowego krzyża, zamiast starego, na własnej ziemi⁵⁹.

Wszystkie te prośby motywowano pobudkami religijnymi: jako upamiętnienie zmarłych przodków albo wyraz Bożej czci. Za pozwolenie proszący wpłacali do kasy

⁵⁵ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 68. Pismo komisarza obwodu suwalskiego do gubernatora suwalskiego, 11 (23) lutego 1893 r.

⁵⁶ Np.: LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 19. Prośba Adama Modrosa, mieszkańca wsi Wilkeliszki (lt. Vilkeliskės) w gminie Syntowty, adresowana do gubernatora suwalskiego, 7 sierpnia 1886 r.

LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 1. Prośba Antoniego Rubikisa, mieszkańca wsi Skaisgiriai (lt. Skaisgiriai), w gmienie Syntowty, w obwodzie Władysławów, adresowana do gubernatora suwalskiego, 10 (22) maja 1886 r.

LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 40. Prośba mieszkańców wsi Kubiliai w obwodzie władysławowskim do komisarza obwodu, 24 września (2 października) 1883 r.

LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 37. Prośba do gubernatora suwalskiego, 20 października (1 listopada) 1883 r.

⁵⁷ Uwzględniony jest tylko ten okres, bo nie udało się znaleźć dokumentów dotyczących innych lat.

⁵⁸ Np.: LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 66. Prośba Józefa Užutisa, mieszkańca wsi Szwidziszki (lt. Švediškės) w gminie Syntowty, adresowana do gubernatora suwalskiego, 7 grudnia 1883 r.

⁵⁹ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 3. Prośba Konstantyna Sliesoraitisa, mieszkańca wsi Smilgie (lt. Smilgiai), w gminie Gryszkobuda, w obwodzie władysławowskim, adresowana do gubernatora suwalskiego, 18 czerwca 1886 r.; LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 5. Prośba Jana Tomaszewa mieszkańca, gminy Aszmoniszki (lt. Ašmoniškės) w obwodzie władysławowskim, adresowana do gubernatora suwalskiego, 11 (23) czerwca 1886 r. Podobne przypadki, patrz: LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 14. Raport komisarza obwodu władysławowskiego dla gubernatora suwalskiego, 18 (30) listopada 1886 r.

Czerwonego Krzyża sumę od 1 do 5 rubli. Nie jest jasne, dlaczego wpłaty należało dokonywać na rzecz tej właśnie organizacji i jakie akty prawne o tym zdecydowały. Nawet kary za samowolne ustawianie krzyży należało płacić na rzecz Czerwonego Krzyża. Da się odnotować co najmniej dwa takie przypadki⁶⁰.

Kary za samowolne stawianie krzyży były w guberni suwalskiej znacznie niższe niż w guberni kowieńskiej, gdzie wynosiły 10 do 25 rubli. W guberni suwalskiej ciągle obowiązywał przepis z roku 1867, ustalający maksymalną karę: 10 rubli lub do 5 dób aresztu, choć zwykle wymierzano karę w wysokości 1–5 rubli. Aresztem karano tylko tych, których nie było stać na zapłacenie kary pieniężnej, oraz sołtysów, którzy w określonym czasie nie donieśli o pojawieniu się „nielegalnego” obiektu.

Zachowane dokumenty świadczą, że poddani carscy raczej naruszali i na różne sposoby starali się omijać przepisy, niż zwracali się z oficjalnymi prośbami o zgodę na postawienie krzyża. Można odnotować co najmniej kilka przypadków samowolnego odnawiania czy stawiania nowych krzyży⁶¹. Tego rodzaju informacje zostały dobrze udokumentowane w pismach mówiących o karach za samowolne stawianie krzyży⁶². Przy czym zdarzało się, że kary nakładano nie tylko na winowajców, lecz także na starostów wsi⁶³. Tak częste nieprzestrzeganie przepisów prawa może świadczyć o swoistej dezaprobachie dla ingerencji obcych władz w miejscowe obyczaje.

Chłopi na różne sposoby tłumaczyli się ze swoich zakazanych prawem działań, np. 26 stycznia 1882 roku Jan Trembicki ze wsi Ługiele (lt. Lugalai) dowodził, że nie postawił przy drodze nowego krzyża, a tylko stary obił deskami. Niemniej starosta zaprzeczył tym wyjaśnieniom, twierdząc, że stary krzyż się rozpadł, a nowy zrobiony jest z innego drewna⁶⁴. Za takie wykroczenie chłop został ukarany grzywną w wysokości 9 rubli⁶⁵. Inni „winowajcy” próbowali się tłumaczyć inaczej: drewno

⁶⁰ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 1. Prośba Antaniego Rubikisa, mieszkańca wsi Skaigirie w gminie Syntowty, w obwodzie stanisławowskim, adresowana do gubernatora suwalskiego, 10 (22) maja 1886 r. Podobny przypadek Jana Zubrenickiego, ze wsi Piragi (lt. Pyragiai), patrz: LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 14. Raport komisarsza obwodu Władysławów dla gubernatora suwalskiego, 6 (18) listopada 1886 r.

⁶¹ Patrz: LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 27. Raport komisarsza obwodu Władysławów dla gubernatora suwalskiego, 24 sierpnia (3 września) 1883 r.; LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 41, o samowolnym postawieniu krzyża przy drodze Bartniki (lt. Bartninkai)-Pojewoń (lt. Pajevonys), podobnie: Raport komisarsza II zarządu żandarmerii dla gubernatora suwalskiego, 9 (21) października 1883 r., przypadek samowolnego postawienia krzyża przez Jakuba Daszkiewicza, 21 października 1883 r.

⁶² Np. przypadki: 8 rubli kary za samowolne ustawienie krzyża nałożono 28 grudnia 1883, LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 60. Pismo gubernatora suwalskiego z 16 (28) grudnia 1883 r.; 1 rubel zasądzono 1 września 1893 r., LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 250. Pismo gubernatora suwalskiego do komisarsza obwodu władysławowskiego, 20 sierpnia (1 września) 1893 r.

⁶³ 11 stycznia 1893 r. Ignacy Żuk został ukarany karą 5 rubli za postawienie nowego krzyża w miejsce starego, a starostę wsi skazano na trzy doby aresztu, LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karty: 16–17. Raport komisarsza obwodu suwalskiego dla gubernatora suwalskiego, 31 stycznia (12 lutego) 1893 r.

⁶⁴ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 1. Pismo komisarsza obwodu władysławowskiego do gubernatora suwalskiego, 24 grudnia 1892 r. (5 stycznia 1893 r.).

⁶⁵ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 5. Pismo gubernatora suwalskiego, 8 (20) grudnia 1882 r.

było zupełnie zbutwiałe i krzyż groził zawaleniem, a nie było odpowiedzi ze strony władz; osoba stawiająca krzyż nie znała przepisów, nie dokonano budowy nowego krzyża, a tylko obito czy przemalowano stary itp.⁶⁶. W guberni suwalskiej stawianie, odnawianie czy remont krzyży były przez władze nadzorowane i kontrolowane znacznie ściślej niż w guberni wileńskiej czy kowieńskiej. Żadne działanie w tym względzie nie pozostało niezauważone, np. 17 (29) września 1883 roku ukarano grzywną w wysokości 3 rubli właściciela pola, na którym stał krzyż, za to, że skrócił jego spróchniałą podstawę⁶⁷.

Władze carskie kontrolowały także wygląd stawianych krzyży. Pozwalano tylko na obiekty o prostej konstrukcji, drewniane, bez żadnych ozdób i napisów. Określano nawet ich kolor, np. w roku 1893, 16 (28) kwietnia, we wsi Wiłkopędzie w gminie Sejwy zezwolono na postawienie drewnianego krzyży, z zastrzeżeniem, że będzie bez żadnych zdobień czy wizerunków i pomalowany na biało lub niebiesko⁶⁸.

Najczęściej odmawiano pozwolenia na ustawienie metalowego, odlanego z żeliwa krzyża. 1 (13) listopada 1886 roku gubernator suwalski odmownie rozpatrzył prośbę o zgodę na postawienie metalowego krzyża, motywując, że przypominałby pomnik i dlatego nie jest odpowiedni do umieszczenia na podwórku. Urzędnik zgodził się jednak na odnowienie starego, drewnianego krzyża, który miał być prosty w formach i pozbawiony napisów⁶⁹. Administracja carska za tradycyjne uznawała tylko drewniane krzyże⁷⁰, co zahamowało napływ krzyży odlewanych, wykonywanych w technikach przemysłowych, do regionu Litwy Suwalskiej i ich przenikanie do krajobrazu tego obszaru.

Ograniczenia wprowadzone w wieku XIX nie zdołały zniszczyć tradycji wytwarzania krzyży w sztuce ludowej. Urzędnicy carscy uważali je za przejaw katolickiej religijności i dlatego tolerowali (choć z wieloma zastrzeżeniami). Gdyby krzyże i inne obiekty małej architektury w tamtym okresie pełniły tylko rolę upamiętniającą (jak to obserwujemy teraz), nie zachowałyby się w warunkach presji wywieranej przez władze rosyjskie.

Z projektów krzyży przedstawionych kancelariom gubernialnym do aprobaty wynika, że w zachodniej i częściowo w północnej części regionu popularne były krzyże o prostej strukturze, których jedyną ozdobę stanowiły zaokrąglenia lub poszerzenia na końcach ramion⁷¹. Czasem nieco bardziej zdobiono kapliczki, na które

⁶⁶ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karty: 1–6, 25, 41, 45, 53, 60, 66; b. 2201, karty: 4, 16 i kolejne.

⁶⁷ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karty: 45–45v. Protokół przesłuchania Jerzego Baltrušaitisa (Baltruszewicza), 15 (27) sierpnia 1883 r.; LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 46. Raport komisarza obwodu stanisławowskiego dla gubernatora suwalskiego.

⁶⁸ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 128.

⁶⁹ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karty: 9–9v. Pismo gubernatora suwalskiego do komisarza obwodu suwalskiego, 5 (17) października 1886 r.; LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karty: 11–12. Pismo komisarza obwodu suwalskiego do gubernatora suwalskiego, 18 (30) października 1886 r.; LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 13. Pismo gubernatora suwalskiego do komisarza obwodu suwalskiego, 1 (13) listopada 1886 r.

⁷⁰ LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 153, karty: 3–9. Pismo z wydziału Ministerstwa Spraw Wewnętrznych guberni kowieńskiej do biskupa telszyckiego, 12 (24) października 1895 r.

⁷¹ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436.

składało się rzeźbione przedstawienie Ukrzyżowania i daszek nad nim. W prośbach zaznaczano wyraźnie, czy chodzi o wzniesienie krzyża z postacią Ukrzyżowanego⁷². Takie krzyże zdarzały się na Litwie Suwalskiej jeszcze do połowy XX wieku.

Drugi typ projektów stanowią podwójne krzyże (inaczej: krzyże św. Benedykta, po polsku zwane *karawakami*, a po litewsku – „karavykai”, od miasta Caravaca w Hiszpanii, skąd pochodziły). Krzyże z dwoma poprzecznymi ramionami nazywano także krzyżami cholerycznymi, bo jakoby cudownie chroniły od zarazy. W okresie epidemii stawiano *karawaki* w pobliżu miasteczek i wsi (by choroba je ominęła) i modlono się z modlitewników o tej samej nazwie⁷³. Na poprzecznej i pionowej belce tych krzyży ryto litery⁷⁴. Na obszarze byłej guberni kowieńskiej i częściowo – wileńskiej tego typu krzyże spotykane są tam, gdzie panowały choroby zakaźne. Zdaniem badaczy, w I połowie XX wieku te rzadko spotykane, podwójne krzyże trzeba by uznawać raczej za wyjątki niż za przejaw dominującej tendencji. W guberni suwalskiej stawiano je ze względu na częste epidemie cholery⁷⁵. Przypomniano sobie o nich np. pod koniec roku 1892 z powodu kolejnej epidemii na obszarze guberni suwalskiej. Tylko w 1893 roku w tejsze guberni ustawiono około 40 takich krzyży, głównie w gminie Sejwy (obwód suwalski)⁷⁶. Czasem z tą samą intencją stawiano krzyże o zwykłym, łacińskim planie. W tymże roku np. prośbę o zgodę na postawienie takiego krzyża przedstawiła wspólnota wiejska Poniemonia. Wierni chcieli, by krzyż chronił od cholery i gradu⁷⁷. W innych prośbach także można znaleźć wzmianki, że krzyże te chronią od chorób zakaźnych i gradu albo że poświęcone są św. Rochowi, który chroni od różnych chorób⁷⁸.

Podwójne krzyże – *karawaki* władze carskie uznawały za nazbyt ozdobne, zaś wyryte na nich napisy – za naruszenie zakazu używania alfabetu łacińskiego, dlatego o tego typu krzyżach najwięcej można się dowiedzieć z dokumentów o karach, nałożonych za samowolne stawianie krzyży. Być może dlatego w I połowie XX wieku krzyże z wyrytymi napisami są rzadkością. Jednak w roku 1876 (nieraz tu już wspomnianym), 8 (20) września Komitet do spraw Królestwa Polskiego zezwolił swą uchwałą na cytowanie Pisma św. alfabetem łacińskim⁷⁹. Choć urzędnicy wykazywali

⁷² LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 1, 12, 68; b. 2070, karty: 41, 56, 68.

⁷³ J. Perkovskis, *Žemaičių liaudies meno ornamentas: forma ir simbolika*, Vilnius 1999, s. 57.

⁷⁴ Szerzej o pochodzeniu krzyży typu karawaka i o znaczeniu liter na nich, patrz: G. Surdokaitė, *Kryžius karavykas Lietuvoje: kilmė, paplitimas, papročiai* [w:] „Kryždirbystės fenomenas liaudies kultūroje”, Vilnius 2008, s. 28–46; G. Surdokaitė, *Крест – каравик в Литве. Происхождение, развитие, обычаи*, „Revista de istorie a Moldovei” 2008, nr 2 (74), s. 22–37.

⁷⁵ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 59. Prośba mieszkańców wsi Liepocos w gminie Zaboryszki (lt. Žabariškės) adresowana do gubernatora suwalskiego, 19 stycznia (9 lutego) 1893 r.

⁷⁶ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karty: 14, 19, 24, 31, 33, 40, 41, 46–46v, 48, 51, 59, 62, 68, 71, 72, 74, 82, 97, 100, 103, 116–116v, 126, 132, 208 i n.

⁷⁷ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 126. Prośba wspólnoty wsi Słoboda (lt. Slabados) w gminie Poniemonie Fergissa, adresowana do gubernatora suwalskiego, 1893 r.

⁷⁸ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karty: 14, 19, 31, 33, 41, 46, 48, 72, 74, 82, 97, 100, 103, 116–116v, 126, 132, 208 i n.

⁷⁹ Полное собрание законов, т. XLIXI, 1876, s. 266. Uchwała Komitetu do spraw Królestwa Polskiego nr 36381, przyjęta 20 września (2 października) 1876 r.

więcej tolerancji wobec krzyży cholerycznych bez żadnych znaków literowych, czasem godzili się jednak nawet na napisy, o ile komisarz obwodu zaznaczał w raporcie, że litery wryte na krzyżu to skróty modlitw⁸⁰. Te formuły modlitw, mające chronić od moru, pochodzą od św. Zachariusza, który dobrał cytaty biblijne (głównie z Psalmów). Ten typ krzyża popularyzowany był w literaturze religijnej, głównie w drobnych, broszurowych publikacjach, gdzie wyjaśniano znaczenie symbolu krzyża oraz poszczególnych jego części i wrytych na nim liter.

W rejonie Kalwarii Suwalskiej i Mariampola ukształtował się typ krzyża, który Balys Buračas i Antanas Rūkštelė określili jako krzyż Kapsów⁸¹. Krzyże takie zdarzają się także w północnej części Litwy Suwalskiej. Przecięcie belek ozdabiane jest stylizowanymi motywami roślinnymi stanowiącymi ornamentykę, przypominającymi odchodzące od punktu przecięcia promienie. Ich zdobnictwo jest skromniejsze niż analogicznych krzyży z Kowna i Rosieni (lt. Rasiainiai). Krzyż Kapsów stanowi modyfikację tamtych. Przecięcie belek ozdobione jest tu promieniami ze stylizowanych motywów tulipana, co nadaje tym krzyżom czytelniejszy i bardziej lakoniczny kształt. Ta właśnie skrótowość jest wyróżniającą cechą regionalną omawianych krzyży.

W okolicach Olity (lt. Alytus) i Pren (lt. Prienai) znajdziemy krzyże typowe dla Dzukiji, czyli dla „drugiej strony Niemna”. Na rysunku pochodzącym z roku 1887 można zobaczyć, że znajdująca się w centrum przecięcia się belek tego krzyża kapliczka otoczona jest jeszcze kilkoma kapliczkami, a całą sylwetę krzyża określają narzędzia Męki Pańskiej, w różny sposób potraktowane.

Tak jak na całym litewskim obszarze etnograficznym, również w guberni suwalskiej krzyże były obiektem czci i dbałości. Wizytator kościoła w Słowikach w 1837 roku odnotował, że krzyże znajdujące się na cmentarzach, jak i te przydrożne, są odpowiednio utrzymywane i że nie wiążą się z nimi żadne przesady⁸². Na Litwie Suwalskiej, podobnie jak w innych regionach, okazywano cześć znakowi krzyża poprzez zdjęcie czapki za każdym razem, gdy się go mijało pieszo czy wozem. W roku 1859 Aleksander Połujański napisał, że „każdy krzyż jest w poszanowaniu u ludu i gdy go mijają, zdjawszy czapkę oddaje mu cześć pokłonem”.

Zdaje się, że jeszcze przez cały wiek XIX obawiano się obecności przesądów⁸³ w religijności ludowej. Ich brak zaznaczono nawet w akcie wizytacji parafii w Rumbowiczach w 1837 roku⁸⁴. Podobnie odnotowano w dokumentach wizytacyjnych w Wierzbołowie (lt. Virbalis) w 1873 roku. Do przesądów duchowieństwo zaliczało niesprawdzone przekazy o cudach czy różne oznaki złożonych ślubów, pozostawiane przy krzyżach. Proboszcz Władysławowa w roku 1849 pisał, że na Litwie szybko rozchodzą się wieści o cudach, ale nakłaniania przez księży wierni szybko wracają do

⁸⁰ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 68. Raport komisarza obwodu suwalskiego dla gubernatora suwalskiego, 11 (23) lutego 1893 r.

⁸¹ B. Buračas, *Kryždirbystė Lietuvoje*, Vilnius 1998, s. 456, 459; A. Rūkštelė, dz.cyt., s. 20.

⁸² Ar. Łm., I. 483, karty nienumerowane. Wizytacja generalna kościoła w Słowikach, 1837 r.

⁸³ A. Połujański, *Wędrówki po gubernji Augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859, s. 21

⁸⁴ Archiwum kościoła w Rumbowiczach, Wizytacja kościoła w Rumbowiczach, 1837 r., karta 17v.

dawnych, utrwalonych miejsc kultu⁸⁵. Władze carskie, podobnie jak duchowni katoliccy, odnosiły się z podejrzliwością do niesprawdzonych informacji, że przy jednym czy drugim krzyżu dokonało się cudowne uzdrowienie, nawrócenie itp.

Krzyże w omawianym regionie stawiano z różnych powodów. Przede wszystkim przypisywano im funkcję ochronną, np. mieszkańcy Wiłkowiszek (lt. Vilkaviškis), małżonkowie Julian i Emilia Szuszyńscy w swojej prośbie skierowanej do gubernatora suwalskiego wskazali, że chcieliby postawić krzyż po lewej stronie wjazdu na podwórko, by chronił przed różnymi nieszczęściami⁸⁶. Jak już wspomniano, krzyże choleryczne stawiano w przekonaniu, że chronią one od klęsk żywiołowych i chorób zakaźnych. Tu krzyż jawi się jako znak opatrności i opieki Bożej.

Umieszczony już krzyż był także wyrazem bezpośredniej, szczególnie osobistej relacji człowieka z Bogiem, np. w roku 1886 powstał dokument z prośbą o pozwolenie na przebudowanie krzyża, który postawił jeszcze zmarły ojciec proszącego „ofiarując go w 1860 roku Najwyższemu Panu Bogu”⁸⁷.

Krzyże stawiano dla uczczenia pamięci rodziców, w celu wypełnienia woli zmarłych, upamiętnienia nieszczęśliwego wypadku itp. 22 maja (2 czerwca) 1886 roku Antoni Rubikis ze wsi Skaisgirie, w gminie Syntowty, w obwodzie władysławowskim prosił o pozwolenie na umieszczenie krzyża przy drodze w pobliżu wsi. Zobowiązał go do tego jego ojciec w chwili swojej śmierci⁸⁸. 27 stycznia 1893 roku Jan Rudikis prosił o zgodę na postawienie krzyża w celu upamiętnienia zmarłego syna⁸⁹. Takie krzyże pełniły funkcję pomników. Źródła takiej ich roli należy się doszukiwać w „okresie przełomu” i traktować jako jeden ze skutków kontrreformacji na styku wieku XVI i XVII.

W roku 1860 w „Tygodniku Ilustrowanym” można było przeczytać, że obyczaj modlitwy przy krzyżach i ozdabiania ich kwiatami jest powszechny na całej Litwie⁹⁰. Litwa Suwalska nie różniła się pod tym względem od innych regionów. 10 (22) stycznia 1869 roku komitet kościelny w miejscowości Kraśna (lt. Krosna) wysłał pismo do gubernatora suwalskiego z prośbą o pozwolenie na zastąpienie starego, zupełnie już zniszczonego krzyża przy drodze Kraśna-Kalwaria Suwalska nowym. Stary krzyż, jak pisali nadawcy, od dawien dawna osnuty jest legendami znanymi wśród ludu, a na św. Marka i Dni Trzech Krzyży ludzie gromadzą się przy nim i modlą. Mieszkańcy otaczają go czcią i od dawna przywykli widzieć w nim znak ratunku⁹¹.

⁸⁵ Ks. B. Butkiewicz, *Opis Kościołów...*, s. 304. Prałat Bonawentura Butkiewicz (1851–1862) był administratorem diecezji sejneńskiej.

⁸⁶ LVIA, f. 1010, ap.1 B. 2070, karta 68. Prośba mieszkańców Wiłkowyszek, Juliana i Emilii Szuszyńskich, adresowanej do gubernatora suwalskiego, 6 (18) października 1883 r.

⁸⁷ LVIA, f. 1010, ap.1 B. 2201, karta 5. Prośba Jana Tomaszewa, mieszkańca wsi Aszmoniszki w gminie i obwodzie władysławowskim, adresowana do gubernatora suwalskiego, 11 (23) czerwca 1886 r.

⁸⁸ LVIA, f. 1010, ap.1 B. 2201, karta 1. Prośba Antoniego Rubikisa, mieszkańca wsi Skaisgirie w gminie Syntowty, w obwodzie władysławowskim, adresowana do gubernatora suwalskiego, 22 maja (2 czerwca) 1886 r.

⁸⁹ LVIA, f. 1010, ap.1 B. 1436, karta 25. Prośba Jana Rudikisa adresowana do gubernatora suwalskiego, 27 stycznia 1893 r.

⁹⁰ A. Römer, *Ubiory włościan i krzyże na Żmudzi*, „Tygodnik Ilustrowany” 1860, nr 40, s. 365.

⁹¹ LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karta 7. Pismo komitetu kościelnego w Kraśnie do gubernatora suwalskiego, 10 (22) stycznia 1869 r.

Zgody na renowację nie udzielono od razu, jednak po powtórnej prośbie, 4 (16) grudnia 1869 roku udało się ją uzyskać⁹².

Dni Trzech Krzyży miały w gwarze kilka nazw⁹³. Przypadały szóstego tygodnia po Wielkanocy. W modlitwach proszono wtedy o dobry urodzaj, zdrowie, ochronę przed nieszczęściami. Vacys Milius opisuje, że

[...] w dni krzyżowe w różnych częściach Litwy nawiedzanie krzyży odbywało się w różnych porach dnia: w Auksztocie – zaraz po śniadaniu, na południowej Żmudzi i Litwie Suwalskiej – o wschodzie słońca, by po śniadaniu można się było brać do prac, a na Sejneńszczyźnie i w niektórych miejscach Żmudzi – wieczorem⁹⁴.

Procesje odbywały się nie tylko przy krzyżach, lecz także przy innych obiektach o charakterze religijnym. I tak, 18 czerwca 1821 roku w inwentarzu kościoła w Liszkowie (lt. Liškiava) odnotowano, że na dziedzińcu przed głównym wejściem do kościoła stoi okrągły słup mурowany⁹⁵. W czasie dużych uroczystości służył on procesjom. Na tym cokole stała wcześniej rzeźbiona w drewnie postać św. Heleny. Niejednokrotnie ulegała zniszczeniu, ale zawsze ją odtwarzano. Ostatnio odnowiono ją w latach dwudziestych XIX wieku, a w latach sześćdziesiątych tegoż stulecia miejsce św. Heleny zajęła św. Agata⁹⁶.

Rzeźba przedstawiająca św. Agatę była szeroko znana. Wokół niej gromadzili się na modlitwę wierni nawet z bardziej odległych wsi. Zachowały się dzieła rzeźbiarzy ludowych, naśladujących plastykę i ikonografię tej figury (np. św. Agata na kościele w Leipunach – lt. Leipalingis, dzieło Antoniego Soroki *Św. Agata z kościoła w Wiejsiejach*)⁹⁷.

W roku 1996 stara figura św. Agaty została przeniesiona do pomieszczeń gospodarczych kościoła, a na jej miejsce ustawiono kopię dłuta rzeźbiarza Alfonsasa Vaurry. Ikonografia tej rzeźby upowszechniła się w diecezji wigierskiej (później nazwanej augustowską i sejneńską) dzięki częstym kopiom rzeźby z kaplicy w Sejnach, przedstawiającej właśnie św. Agatę.

Władze carskie odnosiły się z podejrzliwością do jakichkolwiek zgromadzeń religijnych czy procesji przy obiektach religijnych, dlatego zgodnie z ukazami z lat 1867 i 1876 żandarmi mieli obowiązek obserwowania procesji i innych uroczystości, np. poświęcenia krzyża. Przepisy te wprowadzono już 15 (24) czerwca 1866 roku⁹⁸ w celu zapobieżenia różnorakim akcjom i manifestacjom politycznym, jakie odbyły się w latach 1863–1864.

⁹² LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karta 10. Pismo gubernatora suwalskiego do komitetu kościelnego w Kraśnie.

⁹³ V. Milius, *Kryžiai ir koplytėlės lietuvių liaudies papročiuose*, „Lietuvos katalikų mokslo akademijos Metraštis”, t. X., Vilnius 1997, s. 213.

⁹⁴ Tamże, s. 214.

⁹⁵ Ar. Łm., I.241A, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Liszkowie, 1821 r.

⁹⁶ T. Jurkuvienė, *Liškiava: Paminklas su šv. Agotos skulptūra*, „Lietuvos sakralinės dailės katalogas”, t. 1, Vilkaviškio vyskupija, kn. 3: Lazdijų dekanatas, s. 273.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karta 6v.

Wiek XIX przyniósł zmianę jakościową, jeśli chodzi o tradycję krzyży w twórczości ludowej, gdyż z symbolu o treści religijnej staje się on symbolem politycznym. Wpłynęły na to nie tylko wydarzenia roku 1863 i drastyczne zdławienie powstania. Oddziaływały tu też zakazy wprowadzane przez administrację carską i jej dążenie do kontrolowania, osłabiania i wykorzeniania tradycji, żywej w katolickich krajach Imperium Rosyjskiego.

Juozas Girmius w artykule *Krzyże i kapliczki na Litwie* pisał, że „w I połowie XX wieku [na omawianym terenie] można było jeszcze znaleźć wiele drewnianych kapliczek, przywieszanych na drzewach”⁹⁹. Niewątpliwie tradycja ta ukształtowała się długo przed przełomem XIX i XX wieku i przetrwała cały wiek XIX. Niestety, nie znalazły się żadne przekazy historyczne o tych osobistych przejawach religijności. Nie ma ich ani w dokumentach kościelnych, ani gubernialnych. W zasobach archiwalnych po kancelarii guberni sejneńskiej znajdują się zaledwie dwie prośby o zgodę na powieszenie kapliczek nadrzecznych. 22 września (3 października) 1893 roku Antoni Rodziewicz chciał umieścić na lipie kapliczkę z Ukrzyżowaniem¹⁰⁰. W roku 1891, bez uprzedniego zezwolenia, na ziemi będącej własnością Jana Senowaitisa umieszczono na jodle kapliczkę z wizerunkiem św. Jana Chrzciciela¹⁰¹. Jeszcze jedna pośrednia relacja takiego przypadku została odnotowana w spisie inwentarzowym kościoła w Grażyszkach (lt. Gražiškiai). Jest tam mowa o tym, że niedaleko kościoła, przy drodze prowadzącej do Wiżajń stoi drewniana kapliczka z rzeźbą przedstawiającą św. Agatę. Zdaje się, że obyczaj ten nie był systematycznie odnotowywany w żadnych oficjalnych dokumentach w XIX wieku, bo uchodził za niebezpieczny czy podejrzany. Jest prawdopodobne, że w regionie tym na drzewach wieszano także obrazy. W roku 1873, w akcie wizytacji generalnej kościoła w Błogosławieństwie (lt. Plokščiai) jest wzmianka, że na dziedzińcu przed kościołem przy drzewie oparte stoją drewniane deski z namalowanym wizerunkiem Matki Boskiej Różańcowej¹⁰².

Wnioski

Tradycja stawiania krzyży na Litwie Suwalskiej w I połowie XX wieku jest przez badaczy zaniedbana i pomijana, mimo że jest dawna i była mocno zakorzeniona w chłopskiej codzienności. Zachowane dokumenty kościelne wskazują, że istniała ona już w XVIII w., a niewątpliwie ma też głębsze źródła, stąd ukształtowany w I po-

⁹⁹ J. Grinius, *Lietuvos kryžiai ir koplytėlės*, „Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis”, Roma 1970, t. V, s. 6.

¹⁰⁰ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karty: 41–42. Prośba Antoniego Rodziewicza adresowana do gubernatora suwalskiego, 22 września (3 października) 1893 r.

¹⁰¹ LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 116/116v. Raport urzędnika żandarmerii z gminy Preny w obwodzie mariampolskim, dla komisarsza obwodu, 1893 r.

¹⁰² Ar. Łm., I.39, karta 3v. Wizytacja generalna kościoła w miejscowości Błogosławieństwo, 1873 r.

łowie XX wieku pogląd, że to jedyne na Litwie miejsce, gdzie krzyże nie mają ani przeszłości, ani przyszłości, wydaje się już przestarzały.

Ukaz z 1867 roku, regulujący kwestię stawiania krzyży, kapliczek i innych symboli o treści religijnej oraz zakaz odbywania procesji i procesjonalnego odprawiania nabożeństwa Drogi Krzyżowej poza obrębem kościoła wpłynęły na zakłócenie i ograniczenie rozwoju tej długotrwałej tradycji. Choć kary obowiązujące w guberni suwalskiej za naruszenie tych ograniczeń były niższe niż w guberni wileńskiej czy kowieńskiej, jednak nadzór nad stawianiem i renowacją krzyży był znacznie ostrzejszy aniżeli w tamtych guberniach. Obserwowane było każde, nawet minimalne działanie, podejmowane w tym względzie przez mieszkańców. W dodatku administracja carska kontrolowała także kształt i wygląd krzyży. Dopuszczalne były tylko proste konstrukcje, drewniane, niezdobione i pozbawione napisów. Na stawianie odlewanych krzyży żeliwnych najczęściej nie udawało się uzyskać zezwolenia. Motywem odnowy był argument, że przypominają pomniki, a nie tradycyjne krzyże. Carscy czynownicy tylko drewniane krzyże uznawali za tradycyjne symbole religijne. W ten sposób władzom udało się ograniczyć napływ odlewanych krzyży metalowych do tego regionu oraz oddziaływać na konstrukcję i zdobnictwo krzyży drewnianych, jak i na motywy, z jakimi wiązało się ich stawianie.

Liczne odnotowane naruszenia przepisów i nałożone kary wskazują, że istniało wśród społeczności lokalnych swoiste dążenie do niezależności w tym względzie, a może nawet opór wobec narzuconych przez władze świeckie zasad i wymogów. W tej sferze były one trudne do przyjęcia dla chłopskiej mentalności, dotychczas bowiem stawianie krzyży stanowiło wyłącznie funkcję wrażliwości religijnej i ograniczał je tylko kanon chrześcijańskiej ikonografii i katolickości treści, egzekwowany przez duchowieństwo.

Wiek XIX przyniósł przełom jakościowy w tradycji krzyży: przekształcenie jego sensu religijnego w bardziej polityczny. Wpłynął na to nie tylko kontekst polityczny powstania styczniowego i jego drastycznego zdławienia, ale także omówione już zakazy i próby kontroli ze strony władz carskich oraz ich dążenie do osłabienia tradycji krzyży, żywej w katolickich częściach Imperium.

Podobnie jak w guberniach wileńskiej i kowieńskiej, także w suwalskiej wierni stawiali je w celu uczczenia najważniejszych wydarzeń w życiu, upamiętnienia przodków oraz jako wyraz modlitwy z prośbą o wstawiennictwo czy ochronę od nieszczęść i chorób.

Wyjątkową cechą tego regionu jest to, że był on punktem styku i ścierania się wpływów oraz tendencji z sąsiadujących obszarów. Skrótowy, prosty charakter krzyży suwalskich oraz powściągliwość ornamentyki wynikały nie tylko z ograniczeń narzuconych przez władze rosyjskie, lecz także ze specyfiki gustu estetycznego miejscowych mieszkańców, ukształtowanego znacznie wcześniej zanim ujednolicone wytwory przemysłowe (w tym – odlewane krzyże) zaczęły być dostępne. Miejmy nadzieję, że w przyszłości krzyże i rozwój tradycji ich stawiania staną się obiektem bardziej dogłębnego studium.

Z języka litewskiego przełożyła Katarzyna Korzeniewska

Bibliografia

- Akta stanu cywilnego w Księstwie Warszawskim i w Królestwie Polskim*, „Prawo Kanoniczne” 1995, nr 1–2.
- Ar. Łm., I.39, karta 3v. Wizytacja generalna kościoła w miejscowości Błogosłowieństwo, 1873 r.
- Ar. Łm., II.515, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Jańsborgu, 1811 r.
- Ar. Łm., I.112, karta 89. Wizytacja kaplicy w Jonuciach, 1802 r.
- Ar. Łm., I.112, karty nienumerowane. Wizytacja kościoła w Godlewie (lt. Garliava), 1811 r.
- Ar. Łm., I.481, karty nienumerowane. Wizytacja kościoła w Słowikach, 1816 r.
- Ar. Łm., I.452, karty nienumerowane. Wizytacja generalna kościoła w Rumbowiczach, 1823 r.
- Ar. Łm., I.612, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Gryszkobudzie, 1823 r.
- Ar. Łm., I.14, karty nienumerowane. Akt przekazania kościoła w Bałwierzyszkach, 1839 r.
- Ar. Łm., I.526, karty nienumerowane. Wizytacja generalna kościoła w Syntowtach, 1837 r.
- Ar. Łm., I.347, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Olwicie, 1838 r.
- Ar. Łm., I.241A, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Liszkowie, 1821 r.
- Ar. Łm., I.483, karty nienumerowane. Wizytacja generalna kościoła w Słowikach, 1837 r.
- Archiwum kościoła w Simnie, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Simnie z 1742 r.
- Archiwum kościoła w Rumbowiczach. Wizytacja kościoła w Rumbowiczach, 1837 r., karta 17v.
- Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Dział Rękopisów (lt. Vilniaus Universiteto biblioteka, rankraščių skyrius, dalej: VUB) RS, f. 102, b. 524, karty nienumerowane.
- Brenstejn M., *Krzyże i kapliczki żmudzkie* [w:] *Materiały antropologiczne, archeologiczne i etnologiczne*, Kraków 1907.
- Butkiewicz B., ks., *Opis Kościołów i parafij w mieście Władysławow i we wsi Gryszkabuda położonych w gubernii Augustowskiej*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, Warszawa 1849, t. XVI.
- Buračas B., *Kryždirbystė Lietuvoje*, Vilnius 1998.
- Galaunė P., *Lietuvių liaudies menas: jo meninių formų plėtojimosi pagrindai*, Kaunas 1930.
- Grinius J., *Lietuvos kryžiai ir koplytėlės*, „Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis”, Roma, 1970, t. V.
- Jaroševičius A., *Lietuvių kryžiai*, Vilnius 1912.
- Jemielity W., *Dekanat unicki augustowski w XIX i początkach XX wieku* [w:] *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, Lublin 1974.
- Jovaiša L., *Katalikiškoji reforma Žemaičių vyskupijoje* [praca doktorska, rękopis], Vilnius 2004.
- Jucewicz A.L., *Rysy Żmudzi*, Muzeum Domowe, Warszawa 1839.
- Jucewicz A.L., *Wspomnienia Żmudzi*, Wilno 1842.
- Jucewicz A.L., *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów skreślono przed Ludwika z Pohiewia*, Wilno 1846.
- Jurkuvienė T., *Suvalkijos kryžiai*, „Menotyra” 2004, nr 3(36).
- Jurkuvienė T., *Liškiava: Paminklas su šv. Agotos skulptūra*, „Lietuvos sakralinės dailės katalogas”, t. 1, Vilkaviškio vyskupija, kn. 3: Lazdijų dekanatas.
- Lietuvių dailės draugija pernykščiais 1913 metais*, „Vairas” 1914, nr 7.
- Litewskie Muzeum Narodowe (lt. Lietuvos nacionalinis muziejus, dalej: LNM), R. 898, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Prenach z 1769 r.
- Litewskie Archiwum Historii Państwa (lt. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, dalej: LVIA), f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 1. Pismo komisarza obwodu władysławowskiego do gubernatora suwalskiego, 5 (17) stycznia 1893 r.
- LNM, R. 898, karty nienumerowane. Inwentarz kościoła w Prenach z 1782 r.
- LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karty: 4-6v. Okólnik gubernatora suwalskiego do komisarzy obwodów z 31 lipca (12 sierpnia) 1867 r.
- LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karta 5v. Okólnik gubernatora suwalskiego do komisarzy obwodów z 31 lipca (12 sierpnia) 1867 r.

- LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karty 6. Okólnik gubernatora suwalskiego do komisarzy obwodów z 31 lipca (12 sierpnia) 1867 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 2. Pismo gubernatora suwalskiego do komisarzy obwodu władysławowskiego, 28 maja 1886 r.
- LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karta 7. Pismo komitetu kościelnego w Kraśnie do gubernatora suwalskiego, 10 (22) stycznia 1869 r.
- LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karta 10. Pismo gubernatora suwalskiego, do komitetu kościelnego w Kraśnie.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karty: 41–42. Prośba Antoniego Rodziewicza, adresowana do gubernatora suwalskiego, 22 września (3 października) 1893 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karty: 116–116v. Raport urzędnika żandarmerii z gminy Preny w obwodzie mariampolskim dla komisarza obwodu, 1893 r.
- LVIA, f. 1009, ap. 7, b. 16, karta 1. Pismo gubernatora suwalskiego do urzędnika odpowiedzialnego za sprawy wyznania unickiego, 1 (13) grudnia 1867 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 68. Pismo komisarza obwodu suwalskiego do gubernatora suwalskiego, 11 (23) lutego 1893 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 19. Prośba Adama Modrosa, mieszkańca wsi Wilkeliszki (lt. Vilkeliškės) w gminie Syntowty, adresowana do gubernatora suwalskiego, 7 sierpnia 1886 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 1. Prośba Antoniego Rubikisa, mieszkańca wsi Skaisgirie (lt. Skaisgiriai), w gmienie Syntowty, w obwodzie Władysławów, adresowana do gubernatora suwalskiego, 10 (22) maja 1886 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 40. Prośba mieszkańców wsi Kubiliai w obwodzie władysławowskim do komisarza obwodu, 24 września (2 października) 1883 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 37. Prośba do gubernatora suwalskiego, 20 października (1 listopada) 1883 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 66. Prośba Józefa Użutisa, mieszkańca wsi Szwidziszki (lt. Švediškės) w gminie Syntowty, adresowana do gubernatora suwalskiego, 7 grudnia 1883 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 3. Prośba Konstantina Sliesoraitisa, mieszkańca wsi Smilgie (lt. Smilgiai), w gminie Gryszkobuda, w obwodzie władysławowskim, adresowana do gubernatora suwalskiego, 18 czerwca 1886 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 5. Prośba Jana Tomaszewa mieszkańca, gminy Aszmoniszki (lt. Ašmoniškės) w obwodzie władysławowskim, adresowana do gubernatora suwalskiego, 11 (23) czerwca 1886 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 1. Prośba Antaniego Rubikisa, mieszkańca wsi Skaisgirie w gminie Syntowty, w obwodzie stanisławowskim, adresowana do gubernatora suwalskiego, 10 (22) maja 1886 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 1. Pismo komisarza obwodu władysławowskiego do gubernatora suwalskiego, 24 grudnia 1892 r. (5 stycznia 1893 r.).
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 5. Pismo gubernatora suwalskiego, 8 (20) grudnia 1882 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karty: 1–6, 25, 41, 45, 53, 60, 66; b. 2201, karty: 4, 16 i kolejne.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karty: 45–45v. Protokół przesłuchania Jerzego Baltrušaitisa (Baltruszewicza), 15 (27) sierpnia 1883 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 46. Raport komisarza obwodu stanisławowskiego dla gubernatora suwalskiego.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 128.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karty: 9–9v. Pismo gubernatora suwalskiego do komisarza obwodu suwalskiego, 5 (17) października 1886 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karty: 11–12. Pismo komisarza obwodu suwalskiego do gubernatora suwalskiego, 18 (30) października 1886 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 13. Pismo gubernatora suwalskiego do komisarza obwodu suwalskiego, 1 (13) listopada 1886 r.

- LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 153, karty: 3–9. Pismo z wydziału ministerstwa spraw wewnętrznych guberni kowieńskiej do biskupa telszyckiego, 12 (24) października 1895 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karty: 1, 12, 68; b. 2070, karty: 41, 56, 68.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 14. Raport komisarza obwodu władysławowskiego dla gubernatora suwalskiego, 18 (30) listopada 1886 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 27. Raport komisarza obwodu Władysławów dla gubernatora suwalskiego, 24 sierpnia (3 września) 1883 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 41, o samowolnym postawieniu krzyża przy drodze Bartniki (lt. Bartninkai)-Pojewoń (lt. Pajevonys), podobnie: Raport komisarza II zarządu żandarmerii dla gubernatora suwalskiego, 9 (21) października 1883 r., przypadek samowolnego postawienia krzyża przez Jakuba Daszkiewicza, 21 października 1883 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 59. Prośba mieszkańców wsi Liepocos w gminie Zaboryszki (lt. Žabariškės) adresowana do gubernatora Suwalskiego, 19 stycznia (9 lutego) 1893 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karty: 14, 19, 24, 31, 33, 40, 41, 46–46v, 48, 51, 59, 62, 68, 71, 72, 74, 82, 97, 100, 103, 116–116v, 126, 132, 208 i następne.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 126. Prośba wspólnoty wsi Słoboda (lt. Slobados) w gminie Poniemonie Fergissa, adresowana do gubernatora suwalskiego, 1893 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karty: 14, 19, 31, 33, 41, 46, 48, 72, 74, 82, 97, 100, 103, 116–116v, 126, 132, 208 i następne.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karty: 16–17. Raport komisarza obwodu suwalskiego dla gubernatora suwalskiego, 31 stycznia (12 lutego) 1893 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 68. Raport komisarza obwodu suwalskiego dla gubernatora suwalskiego, 11 (23) lutego 1893 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2070, karta 68. Prośba mieszkańców Wiłkowyszek, Juliana i Emilii Szuszyńskich, adresowanej do gubernatora suwalskiego, 6 (18) października 1883 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 5. Prośba Jana Tomaszewa, mieszkańca wsi Aszmoniszki w gminie i obwodzie władysławowskim, adresowana do gubernatora suwalskiego, 11 (23) czerwca 1886 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 1. Prośba Antoniego Rubikisa, mieszkańca wsi Skaisgirie w gminie Syntowty, w obwodzie władysławowskim, adresowana do gubernatora suwalskiego, 22 maja (2 czerwca) 1886 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 2201, karta 14. Raport komisarza obwodu Władysławów dla gubernatora suwalskiego, 6 (18) listopada 1886 r.
- LVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1436, karta 25. Prośba Jana Rudikisa adresowana do gubernatora suwalskiego, 27 stycznia 1893 r.
- Martinaitienė G.M., *XX a. I pusės bei vidurio dailė Vilkaviškio vyskupijos Marijampolės ir Vilkaviškio dekanatuose*, „Menotyra” 1997, nr 3.
- Milius V., *Kryžiai ir koplytėlės lietuvių liaudies papročiuose*, „Lietuvos katalikų mokslo akademijos Metraštis”, t. X, Vilnius 1997.
- Misius K., *Rusijos caro valdžios požūris i kryžius Lietuvoje*, „Liaudies kultūra” 1995, nr 1, s. 41–47.
- Perkovskis J., *Žemaičių liaudies meno ornamentas: forma ir simbolika*, Vilnius 1999, s. 57.
- Perkowski J., *O krzyżach i kapliczkach przydrożnych żmudzkich i polskich*, „Dzień Kowieński”, 1929, nr 130.
- Połujański A., *Wędrówki po gubernji Augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859.
- Полное собрание законов*, t. XLIXI, 1876, s. 266. Uchwała Komitetu do spraw Królestwa Polskiego nr 36381, przyjęta 20 września (2 października) 1876 r.
- Römer A., *Ubiory włościan i krzyże na Żmudzi*, „Tygodnik Ilustrowany” 1860, nr 40.
- Rūkštelė A., *Lietuvos kryžiai*, Kaunas 1937.
- Surdokaitė G., *Крест – каравик в Литве. Происхождение, развитие, обычаи*, „Revista de istorie a Moldovei” 2008, nr 2 (74).

- Surdokaitė G., *Kryžius karavykas Lietuvoje: kilmė, paplitimas, papročiai* [w:] *Kryždirbystės fenomenas liaudies kultūroje*, Vilnius 2008.
- Szukiewicz W., *Krzyże zdobne w gubernji Wileńskiej*, „Wisła” 1903, T. XVII.
- Trimonienė R.R., *Kryžių kalnai Žemaitijoje XVI–XIX a.: liaudies christianizacijos problema*, „Menotyra” 2010, nr 1.
- Varnas A., *Lietuvos kryžiai*, Kannas 1924.
- VUB RS, f. 187, b. 4527, karta 779.
- Zabulytė J., *Istorinė Lietuvos kryždirbystės tradicijos raida (XIX–XX a.)*, „Kultūrologija. Lietuvos menas permainų laikais”, t. 9, Vilnius 2002.

